

Orta çağ İslam coğrafyacılarının eserlerinde Doğu Anadolu Bölgesi

Eastern Anatolia Region in the works of medieval Islamic geographers

Abdullah BALCIOĞULLARI¹

¹Çukurova Üniversitesi, Türk and Sosyal Çalışmalar Eğitim Departmanı, Adana, Türkiye

ORCID: 0000-0002-5462-5968

ÖZ

Tarihi coğrafya alanında olan bu çalışma Orta Çağ İslam coğrafyacılarının eserlerinde Doğu Anadolu Bölgesi'ne dair yer alan bilgileri ortaya koymayı amaçlanmıştır. Coğrafi konumuna bağlı olarak, üç kıtanın birbirine en fazla yaklaştığı yerde bulunan Anadolu insan ve hayvan topluluklarının göç yolları üzerinde her zaman köprü görevi görmüştür. Bilindiği gibi coğrafyanın inceleme konusu insan ve doğal ortam arasındaki etkileşimi incelemektir. Gerek beşeri ve gerekse fiziki faaliyetleri tam olarak açıklayabilmek için geçmişi de bilmek gereklidir.

Bu çalışmanın amacı İslam coğrafyacılarının eserlerinin incelenmesiyle Doğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Çağ'daki beşeri ve ekonomik özelliklerini ortaya koymaktır. Bu amacı gerçekleştirmek amacıyla 10 ile 14. yüzyıllar arasına ait İslam coğrafyacılarının eserleri incelenmiştir. Böylece tarihsel süreçte Doğu Anadolu Bölgesi'nin beşeri ve ekonomik özellikleri değerlendirilmiş ve bu gelişimi sağlayan faktörler vurgulanmıştır. Çalışmanın sonucunda Orta Çağ'da Doğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Çağ'da ekonomik açıdan çok zengin olduğu ortaya çıkmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde üretilen ürünler dünyanın çok farklı ülkelerine gönderilmektedir. Bu ürünlerin başında da kırmızı böceği, kurutulmuş balık ve çeşitli madenler gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu Bölgesi, tarihi coğrafya, İslam coğrafyacıları.

ABSTRACT

This study is in the field of historical geography and aims to reveal information about the Eastern Anatolia Region according to the works of Medieval Islamic geographers. Depending on the geographical location, where three continents are closest to one another, Anatolia has always served as a bridge over the migration routes of human and animal communities. As is widely known, the subject of geography examines the interaction between humans and the natural environment, thus understanding the past is necessary to completely explain human and physical activities. This study aims to reveal the human and economic characteristics of Eastern Anatolia during the Middle Ages by examining the works of Islamic geographers. To this end, this study examined the works of Islamic geographers from the 10th to the 14th centuries. Hence, the human and economic characteristics of the Eastern Anatolia Region were evaluated in the historical process, and the factors that influenced this development were emphasized. Results indicate that the Eastern Anatolia Region during the Middle Ages was wealthy in economic terms, as evidenced by its leading products, such as cochineal insect, dried fish, and various mines.

Keywords: Eastern Anatolia Region, historical geography, Medieval Islamic geographer.

Başvuru/Submitted: 15.03.2019 • **Kabul/Accepted:** 28.05.2019

Sorumlu yazar/Corresponding author: Abdullah BALCIOĞULLARI / abalci@cu.edu.tr

Atıf/Citation: Balciogullari, A. (2019). Orta çağ İslam coğrafyacılarının eserlerinde Doğu Anadolu Bölgesi. B. Gonencgil, T. A. Ertek, I. Akova ve E. Elbasi (Ed.), 1st Istanbul International Geography Congress Proceedings Book (s. 1-9) içinde. İstanbul, Türkiye: İstanbul University Press.
<https://doi.org/10.26650/PB/PS12.2019.002.001>

1. GİRİŞ

Coğrafi konumuna bağlı olarak, üç kıtanın birbirine en fazla yaklaştığı yerde olan Anadolu insan ve hayvan topluluklarının göç yolları üzerinde her zaman köprü görevi gördüğü bilinmektedir. Aynı zamanda insanlığın ilk dönemlerinden itibaren ticaret yollarının kesiştiği bir önemli bir merkez olmuştur. Anadolu, tarihin en eski ticari yollarına sahip olduğu için bunun doğal bir sonucu olarak çok sayıda önemli kültür ve medeniyet kurulmuş ve gelişmiştir. Medeniyetin ve şehirleşmenin en önemli gücü olan ticaret ve ticaretin gelişmesini sağlayan ticaret yolları coğrafi şartlar gereği Anadolu'dan geçmek zorunda kalmıştır. Uzakdoğu'yu Batı'ya bağlayan ticaret yollarından biri İpek Yolu'dur. Diğeri de Baharat Yolu'dur. Bu iki yol da Anadolu'dan geçmekteydi. Fakat bununla beraber Anadolu'da çeşitli yönlerden gelen ve günümüzde kesişme noktalarındaki şehirlerin varlığından anlaşılan farklı ve unutulmuş yollar da bulunmaktadır. Bu yolların araştırılması günümüz şehirlerini ve ticaret yollarını anlama yorumlanması açısından önemlidir. Anadolu'daki şehirlerinin büyük çoğunluğunun ticarete bağlı olarak ortaya çıktıkları ve ticaret yollarının kesişme noktalarında yer aldıkları bilinmektedir. Günümüz Türkiye'sinde az nüfuslu olan ve göç veren durumda bulunan Doğu Anadolu Bölgesi şehirleri geçmişte farklı yönlerden gelen ticaret yolları için önemli birer merkezdi.

Tarihi coğrafya, belli bir dönemdeki belli bir yeri coğrafi açıdan inceleyen ve incelerken kendi yöntemini kullanan coğrafyanın alt bilim dalıdır. Bilindiği gibi coğrafyanın inceleme konusu insan ve doğal ortam arasındaki etkileşimi incelemektir. Gerek beşeri ve gerekse fiziki faaliyetleri tam olarak açıklayabilmek için geçmişi de bilmek gereklidir. Tarihi coğrafya tanımlaması, coğrafya adı önüne getirilen ve sıfat olan tarihi sözcüğü tam olarak ve yalnızca coğrafyacıların geçmişiyle ilgili çalışmaları anlamına gelir, coğrafyacının konusu aynı kalır. Tarihi coğrafyada konu yalnızca geçmişe dönük bir çalışma durumuna gelmektedir. Tarihi coğrafya çalışmaları, çağdaş yeryüzünün coğrafi araştırması için gerekli altyapıyı sağlar. Bir ülke veya alanın tarihi coğrafyasını ortaya koyabilmek için o alanla ilgili birçok belge ve kaynağa ulaşmak, bunların içindeki bilgilerden coğrafyaya ait olanları ayıklamak ve ortaya çıkanları coğrafyanın ilkelerine uygun bir biçimde değerlendirmek gerekir. Bununla birlikte, bu alandaki çalışmalarda gerçek amaçlanan, yer özelliklerinin insanların davranışları üzerindeki etkileri ve beşeri etkinliklerin bu özelliklere kazandırdığı değeri belirten coğrafi gücü belirleyerek bu etkinliklerin açıklanmasını kolaylaştırmaktır.

Çalışma alanını oluşturan günümüz Doğu Anadolu Bölgesi İslam coğrafyacılarının eserlerinde, Ermeniyeye olarak adlandırılmaktadır. Aslında bu alan günümüz Doğu Anadolu Bölgesi sınırlarından daha fazlasını kapsamaktadır. Çalışma alanı sınırlandırılırken günümüz Doğu Anadolu Bölgesi sınırları dahilinde kalan şehirler ve önemli yerleşmeler ele alınmıştır. Bölgede Kalikala (Erzurum), Erzen, Hallat (Ahlat), Erciş, Badlis (Bitlis), Erciş, Malatya, Culemerikiye (Hakkari) gibi şehirlerinin öne çıktığını görülmektedir. Bu şehirler de önemli ticaret yollarının güzergâhında bulunması ve ekonomik açıdan önemli olmaları sebebiyle İslam coğrafyacılarının eserlerinde yer almıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'ne İslam ordularının seferleri ilk defa Hz. Osman döneminde Miladi 640 (H. 18) yılında İyad bin Ganem komutanlığında Fırat ve Dicle arasındaki ve Araplar tarafından Fırat Adası (el Ceziret'ül Furatiye) olarak adlandırılan bölgenin fethini tamamlaması amacıyla bir ordu göndermesiyle başlamıştır. Bu hamlenin sonucu olarak da Fırat Nehri kıyısında bulunan Samsat, Habur, Miyaferikın (Silvan), Diyarbakır, Mardin, (Erzen) Erzincan, Bitlis ve Ahlat şehirleri fethedilmiştir. Klasik dönemin en büyük tarihçilerinden kabul edilen İbn'ül Esir, El Kamil Fi'l tarih adlı eserinde Anadolu'ya ilk Müslüman seferlerinin Hz. Ömer döneminde Muaviye tarafından gerçekleştirildiğini söylemektedir. Mardin, Urfa, Cizre ve Diyarbakır'ın fethedildiğini ifade etmiştir.

İslam orduları bundan sonra iki kola ayrılmıştır. Bunlardan biri Orta Anadolu'ya yönelip Bizans'a ait topraklarda ilerlerken, diğer kol da Azerbaycan'a doğru yönelmiş ve Ermeni krallığına bağlı belde ve şehirleri kontrolleri altına almıştır.

İslam orduları Hz. Osman döneminde Anadolu'daki fetih hareketlerine devam etmiş ve tün Ermeni krallığındaki toprakların ele geçirilmesi hedeflenmiştir. Bu hedefi gerçekleştirmek için Doğu Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri olan Erzurum'u kuşatmışlar ve cizye ödemeye razı etmek istemişlerdir.

Bu çalışmada günümüz Türkiye'sinin yedi coğrafi bölgesinden en büyüğü olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin 10 ve 14. yüzyıllar arası coğrafi özellikleri, önemli yerleşmeleri ve buradan geçen ticaret yollarının güzergâhı ile başlıca ekonomik özellikleri araştırılmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek için 10 ve 14. Yüzyıllar arası yolu bu alandan geçen coğrafyacıların ve seyyahların Arapça el yazma eserleri incelenecek; başlıca yerleşmeler ve buradan geçen ticaret yollarının güzergâhları araştırılarak coğrafi özellikleri ortaya konulmuştur.

2. YÖNTEM

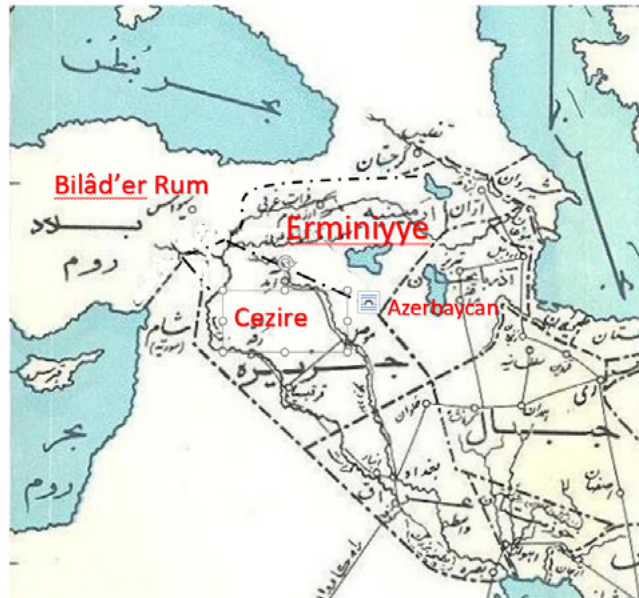
Orta Çağ boyunca İslam dünyası antik medeniyetlerin mirasını çok iyi değerlendirmiş ve bilimsel alanda oldukça önemli çalışmalar yapmışlardır. Bilim dünyasında 9. yüzyıl ile 14. yüzyıl arasındaki döneme İslam'ın Altın Çağı adı verilir. Tarihi coğrafya araştırmalarında bu eserler geçmişin coğrafyası hakkında oldukça zengin ve gün yüzüne çıkmamış bilgiler saklamaktadır. Çalışmanın kapsamının belirlenmesinde İslam coğrafyacı ve seyyahların bölge hakkında vermiş olduğu bilgiler esas alınmış ve bu hususlar üzerinde durulmuştur. Çalışmada seyahatnamelerin yanında konu ile ilgili araştırma eserlerden de faydalanılmış ve konuların bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır. Araştırmayı gerçekleştirmek için Arapça el yazması seyahatnameler ve coğrafya kitaplarının tıpkıbasımlarına/fotoğraflarına ulaşılmış ve bunların içinden günümüz Doğu Anadolu Bölgesi sınırları dâhilinde kalan şehirleri, ticaret yolları ile ekonomik özellikleri ile ilgili bilgiler bir araya getirilecektir. Bu bilgilerden bazıları doğrudan aktarma şeklinde verilmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek için Arapça yazılmış seyahatname veya coğrafya kitabından faydalanılmıştır.

3. BULGULAR

İslam coğrafyacılarının Doğu Anadolu Bölgesi'ne dair tanımlamalarıyla 9. yüzyılda karşılaşmaktadır. İslam coğrafyacılarının incelenen eserlerinde Doğu Anadolu Bölgesi'nin çok ayrıntılı bir şekilde ele alındığı ve o dönem coğrafyacılarının bölgenin ve şehirlerin önemi ve konumunun farkında oldukları anlaşılmaktadır. Günümüz Doğu Anadolu Bölgesi, İslam coğrafyacılarının eserlerindeki Erminiyye adı verilen çok daha geniş bir bölge ile Rum diyarının bir bölümüne tekabül etmektedir. Aslında Erminiyye olarak geçen bölge çok daha geniş bir bölgeyi kapsamaktadır. Bu bölge İslam coğrafya kaynaklarında geleneksel 'yedi iklim' tasnifinde dünyanın "Beşinci İklimi'nde" gösterilmiştir. Fakat bu çalışma günümüz Doğu Anadolu Bölgesi'yle sınırlandırılmıştır.

Erminiyye, İstahri'nin eserinde "Erminiyye Rum ülkesiyle sınırdadır. Bir ucu El Cezire'ye diğer ucu da Azerbaycan'a dayanır. Rum ülkesinin Erminiyye olarak adlandırılan bölgeye olan geçidi Kalikala'dır. Erminiyye'nin Müslüman Araplar tarafından fethi konusunda İslam tarih ve coğrafya kaynaklarında geniş bilgi karşılaşmaktadır. Özellikle Belazuri'nin, Fütuhu'l Buldan isimli eseri bu konuda en güvenilir kaynaktır ve pek çok İslam coğrafyacı bu eseri kaynak olarak göstermiş ve bu eserden alıntılar yapmıştır. Esere göre Müslümanların bölgeye akınları Hz. Ömer zamanında başlamış, fakat Hz. Osman döneminde Habib b. Mesleme, tarafından fethedilmiştir.

İslam coğrafyacılarının eserleri incelendiğinde Orta Çağ'da Doğu Anadolu Bölgesi'nin ekonomik yapısı çok çeşitli ve zengin olduğu anlaşılmıştır. Bölge ticarete önemli bir konuma sahipti. Doğu-batı ve kuzey yönlerdeki ticaret yolları buradan geçiyor olması, dünyanın farklı ülkelerinde üretilen ürünlerin bu güzergahtan geçmesini zorunlu kılmış ve buna bağlı olarak da zengin ve hareketli bir ticari hayat ortaya çıkmıştır. Günümüzde Türkiye'nin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı bol su kaynakları, havası ve eteklerindeki çeşitli bitkileriyle zenginlik kaynağıydı. Bölgede bulunan değerli taşlar ve dokumacılık bölgenin önemli gelir kaynağıydı (İstahri, İbn Havkal, İbnü'l-Fakih).

Şekil 1: İslam coğrafyacılarının eserlerinde Doğu Anadolu Bölgesi

Günümüzde göç veren ve Türkiye'nin seyrek nüfuslu olan bölgesi durumundaki Doğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Çağ'da kalabalık bir nüfusu barındırdığı anlaşılmaktadır. Hatta bazı İslâm coğrafyacıları Kur'an'da adı geçen "Ashâbu'r-Ress" in, Aras halkları olduğunu, bunların kendilerine gönderilen peygambere inanmadıkları için ceza olarak Büyük ve Küçük Ağrı Dağlarının (el-Hâris ve'l-Hüveyris) altında kaldıklarını ifade etmişlerdir (Makdisi, Yakut el Hamavi, İbn'ül Fakih).

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki nüfus durumuyla ilgili olarak Yakut el Hamavi İbn Fakih el-Hemedani'den şu bilgiyi aktarmıştır:

"Erminiye'deki Ress (Aras) Nehri kıyısında bin şehir bulunmaktaydı. Allah onlara Musa adında (İsrailoğullarına gönderilenden başka) bir peygamber göndermiş ve o da bölge halkını Allah'a inanmalarını istemiş, fakat onlar inanmamış ve onun emirlerine karşı çıkmışlardır. Musa peygamber de onlara beddua etmiş ve Allah, Taif'te bulunan el-Haris ve el-Hüveyris Dağlarını yerinden kaldırarak onların üzerine göndermiştir. Anlatıldığına göre, bu beddua sonucunda yok edilen 'Ress halkı' (Ashab-ı Ress) bu iki dağın altındadır."

Bu aktarımdan geçmiş dönemlerde burada yoğun bir nüfus ve yerleşme mevcuttu. Doğu Anadolu Bölgesi bilindiği gibi ülkemizin tektonik faaliyetler bakımından hareketli bölgesidir. Buna bağlı olarak şiddetli tektonik hareketler tarih boyunca bu bölgede etkili olmuştur. Bu durumda İslam coğrafyacıları burada yaşanan çeşitli volkanik faaliyetler ve depremlere bağlı olarak şehirlerin yıkılması ve ortadan kalkmasını bu şekilde açıklamıştır. Örneğin burada çeşitli tarihlerde meydana gelen şiddetli depremler sonucunda Ağrı Dağı civarındaki birçok yerleşim birimi yıkılmıştır. Aras kenarındaki antik Dvin (Debil) şehri, 893 yılındaki büyük bir depremle yerle bir olmuş ve 70 bin insan ölmüş, Ani şehri 1319 senesindeki deprem sonucunda yıkılmıştır.

Ağrı Dağı

İslam coğrafyacılarının eserlerinde Ağrı Dağı, Batılı coğrafyacı ve seyyahların aksine İslam coğrafyacıları Ağrı Dağı ile Nuh'un gemisi arasında ilişki kurmamışlardır. Çünkü İslam inancının gereği olarak Nuh'un gemisinin Cudi Dağı'nda karaya oturduğuna inanılır. İslam coğrafyacıları Ağrı Dağı ile Hz. Nuh arasında tek bir açıdan ilişki kurulmuştur. O da Erminiye isminin kökenini açıklarken Hz. Nuh'un oğlundan bahsedilmektedir.

Kudame b. Cafer, İstahri, İbn Havkal, Hududu'l Alem, Makdisi, el-İdrisi, Yakut el-Hamevi, ve Ebu'l-Fida'nın eserlerinde Ağrı Dağı ve çevresiyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. İslam coğrafyacılarının eserlerinde Ağrı Dağı; Cebel Mâssis, Cebel Hares (Büyük Ağrı) ve Cebel Hüveyris (Küçük Ağrı) gibi isimlerle ele alınmıştır. İstahri ise Mesalik ül Memalik isimli eserinde Ağrı Dağı ile ilgili olarak şu bilgileri vermiştir;

"Azerbaycan ve Erminiye'nin çoğu yerleri dağlıktır. Debil'de, el-Haris adında çok büyük bir dağ bulunmaktadır. Bu dağ çok yüksek ve ulaşılması zor olduğu için zirvesine tırmanılmamaktadır. Haris Dağı'nda her zaman kar bulunur. Onun yakınında da Hüveyris adından Haris'ten biraz daha küçük bir dağ vardır. Haris Dağı bu bölgenin sularının çıktığı yerdir. Burada yaşayanlar yakacak odununu ve av hayvanlarını Haris Dağı'ndan getirmektedir. Buralarda Haris Dağı'ndan daha büyük bir dağ bulunmamaktadır."

İdrisi de yine aynı şekilde Erminiye'de, Haris (Büyük Ağrı) ve Hüveyris (Küçük Ağrı) dağlarına kadar gittiğini ve bu dağların kuzeyde Tiflis'e kadar uzandığını belirtmiştir. Yakut el Hamavi, ise serinde Ağrı Dağı'nın isminin kökeni ile ilgili bilgi vermektedir. Hamavi'ye göre: *"El-Haris ve el-Hüveyris Dağları, Debil'de iki dağ olup Hüveyris b. Ukbe el-Ganevi ve Haris b. Amr el-Ganevi'nin isimlerini almışlardır. Bu iki kişi, Selman b. Rebia ile birlikte Erminiye'nin fethine katılmışlardır. Bölgeyi fethen ilk gidenler bunlar oldukları için dağlara bu iki askerinin ismi verilmiştir."* ifadelerini kullanmıştır. Yakut el Hamavi eserinde Ağrı Dağı'na çıkmanın imkansız olduğunu belirtmiştir. Bunun da nedeninin *"el-Haris ve el-Hüveyris'in tepesinde, içlerinde hazineler yer aldığı Ermeni krallarının mezarları vardır. Denildiğine göre Hakim Balunyus (Tuvalı Apollon), Ermeni krallarının hazinelerini kimse ele geçirmesin diye burada bulunan dağları tıslamış ve bundan dolayı hiç kimse bu dağa çıkamamıştır."* cümleleriyle açıklamıştır.

Van Gölü

Türkiye'nin en büyük gölü olan Van Gölü, İslam coğrafyacılarının eserlerinde farklı isimlerle yer almıştır. Eserler incelendiğinde Erciş Gölü- Hallat (Ahlat) Gölü -Tarrih Gölü veya Mellahe Gölü gibi isimler verildiği anlaşılmıştır. Güneyden gelen yolların üzerinde bulunan ve kuzey doğuya doğru gitmek isteyenlerin uğradığı iki önemli konak olan Ahlat ve Erciş, Van Gölü'nün kıyısında bulunmaktadır. Türkiye'nin en büyük gölü olan Van Gölü'nde günümüzde olduğu gibi Orta Çağ'da da gölde gemilerle ulaşım sağlanmaktadır. İbn Said el Endelüsi, başta Erciş'le Ahlat ve diğer yerler arasında büyük gemiler yük ve insan taşındığı belirtmiştir. Van Gölü'nün bölge ekonomisinde

önemli bir yeri olduğu ifade edilmiştir. Van Gölü'nde yetişen ve İslam coğrafyacılarının eserlerinde Semek el Tarrih adını verdikleri inci kefali dünyanın farklı bölgelerine gönderilmektedir. İslam coğrafyacıları bu balığı “sadece Van Gölü'nde yetişen bir karış büyüklüğünde buraya özel balık türü (Semek el Tarrih- Tarrih (Van Gölü) Balığı)” olarak ifade etmişlerdir. Günümüzde uçan balık inci kefali olarak bilinir ve Van Gölü'nün tuzlu-sodali sularında yaşayabilen tek canlı türü olmasıyla önemlidir. Kefal balığı denmesine rağmen aslında, sazangillere ait bir balıktır. Dünyada sadece Van Gölü kapalı havzasında bulunmaktadır. Van Gölü'nün doğal, kültürel ve ekonomik değerlerinden biri olan inci kefali, bölge halkının geçim kaynaklarından biridir. İslam coğrafyacıları bu balığın günümüzde olduğu gibi akarsu ağzlarında bulunduğunu ve elle tutulduğunu belirtmişlerdir. Burada yakalanan bu balıklar tuzlanarak kurutulmakta ve başta El Cezire, Harran, Rakka, Musul, Azerbaycan başta olmak üzere dünyanın farklı bölgelerine gönderilmektedir (İbn Havkal).

İbn Fakih, burada açıklayamadığı ilginç bir olay olarak bahsettiği bir durum vardır. Bu durum Hilât (Van) Gölü'nde görülmektedir. Van Gölü'nde on ay boyunca ne kurbağa, ne yengeç ne de balığın görülmediğini ve sadece iki ay balık çıktığını belirtmiştir. Bu dönemde çıkan balıkların ise gecikmiş, kartlaşmıştır. Van Gölü'nün sodali suları balığın üremesi için imkan tanımadığından akarsuların su sıcaklığı bahar mevsiminde uygun dereceye geldiğinde yumurtalarını bırakmak için akarsulara doğru sürüler halinde göç ettiğinden ancak yılın bu zamanı görünmektedir. Balıklar ancak bu mevsimde görünüp daha sonra gözden kaybolduğu için İbn Fakih bu olayı olağanüstü bir olay olarak ele almıştır.

Fırat Nehri

İnsanlığın gelişiminde son derece önemli olan akarsular, coğrafya kitaplarının da ana konularından birisini oluşturmaktadırlar. Orta Çağ İslam coğrafyacıları, Fırat Nehri'ni ayrıntılı bir şekilde incelemişlerdir. Bu yüzden hilafet merkezi Bağdat ve Orta Doğu coğrafyası için son derece önemli olan Fırat Nehri, coğrafyacıların eserlerinde yerini almıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'yle ilgili bilgilerde ilk karşılaşılan Fırat Nehri olmuştur. Yâkût el Hamavi Fırat'ın kaynağını şu şekilde ifade etmiştir:

“Ermîniye'den veya Hilât yakınındaki Kalikalâ'dandır. Bu dağı dolanır ve Rum diyarına girerek Kemah'a gider, oradan Malatya'ya sonra Sumeysat'a gider. Ona birçok küçük nehir karışır....”

Hamavi bu açıklamanın ardından daha farklı bir açıklama daha getirmiştir. Fırat kelimesinin Arapça'da “suların en tatlısı” anlamına geldiğini iddia etmektedir. Arapça tasasızlık, rahatlık anlamına gelen ferahat kelimesinden türediğini belirtmiştir. Arapların Fırat kelimesini suyun lezzetini ifade etmek için kullandıklarını ve “işte burada Fırat (en tatlı su), bu tarafta da acı ve tuzlu su” olarak deyimleştirdiklerini ve hatta eğer bir su tatlı ve leziz ise o su için “FIRAT” dediklerini belirtmiştir.

Hamdullâh-ı Müstevfi ise Fırat nehri ile ilgili olarak:

“Bu nehir çok ünlüdür ve İranlılar Fâlâd adını verirler. 'Fırat' diye adlandırılmasının sebebi, suyun mükemmel ve yararlı olmasındandır. Suyu berrak, tatlı ve yararlı olan her ırmak, 'Fırat' diye adlandırılır.”

Hatta Kur'an'da Fırat Nehri'nden bahsedildiğini belirtmiştir:

“Bir nehir tatlı ve berrak, içimi hoş; diğeri ise tuzlu ve acıdır.”

Bazı coğrafyacılar dünyanın en büyük nehirlerinden biri olarak tanımlarken, bazıları da kutsallık atfetmiştir. Kazvini de Fırat nehri ile ilgili bilgiler verirken kutsallık atfeden coğrafyacılarından biridir. Kazvini ve İdrisi eserlerinde “Cennetten dört nehir çıkmıştır. Bunlar Nil, Seyhun, Ceyhun ve Fırat Nehri'dir” diyerek bu akarsuyun önemini vurgulamışlardır. Ayrıca eserlerde kıyamet öncesi alametlerden biri olduğu da vurgulanmaktadır.

Aras (Ress) Nehri:

Türkiye'nin önemli akarsularından biri olup Türkiye sınırları dışına çıkmaktadır. Günümüz bilgilerine göre Aras Nehri'nin kaynağı Erzurum yakınlarından doğmaktadır. Akarsuyun yarıdan fazlası ülkemizde bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde doğarak, Kura Nehri ile birleşir ve Azerbaycan'da Hazar Denizi'ne dökülür. İslam coğrafyacılarının eserlerinde Doğu Anadolu Bölgesi'nde Fırat Nehri gibi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. İslam coğrafyacıları Aras Nehri'nden er'Ress Nehri olarak bahsetmişlerdir. Eserler öncelikle akarsuyun kaynağını tespit etmekle başlamaktadır. Aras Nehri'nden bahseden İslam coğrafyacılarının tamamı nehrin kaynağının Kalikala

veya Kalikala'nın Dağları olduğunda hemfikirdir. İslam coğrafyacıları keşiflerine Aras Nehri, İstahri eserinde Aras Nehri'nin çok gür ve suyunun da lezzetli olduğunu ifade etmiştir. İncelenen eserlerde Doğu Anadolu Bölgesi nehirleri çok gürdür ve hatta bu nehirlerden ulaşımda faydalanılmaktadır. Bununla ilgili olarak İstahri şu ifadeleri kullanmıştır;

“...Kura ve Aras Nehirlerinde orta büyüklükte gemiler ticaret amaçlı dolaşmaktadır.”

Bölgenin Beşeri ve Ekonomik Özellikleri

Orta Çağ'da Doğu Anadolu Bölgesi'nde çok sayıda yerleşme olduğu anlaşılmıştır. Günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli şehri olan Erzurum, Orta Çağ'da da Doğu Anadolu Bölgesi'nin önemli şehridir. Fırat, Aras ve Çoruh nehirlerinin kaynağını aldığı, adını verdiği tektonik bir ovada yer almaktadır. Uzak Doğu'dan gelerek batıya giden veya güneyden gelerek Kafkasya'ya uzanan yolların uğrak ve ticaret merkezidir. Doğudan gelen yollar buradan Karadeniz'e uzanmaktaydı. Bu özelliğinden dolayı her zaman stratejik önemi olan bir şehir olmuştur. İslam coğrafyacılarının eserlerinde Kalikala veya Erzen-i Rum olarak geçmektedir. Şehirle ilgili bilgilere özellikle Fırat Nehri ve Aras Nehri hakkında verilen bilgiler arasında bulunmaktadır. Az bir kısmında ise, Bizans'ın doğu sınırlar hakkındadır. Bazen doğrudan Kalikala olarak, bazen de farklı şekillerde olmak üzere Erzen-i Rum hakkında verilen bilgiler arasında bulunmaktadır. İdrisi'ye göre Erzurum, gerek Kafkasya'dan gerekse İran'dan gelenler için “Anadolu'nun giriş kapısıdır”. İslam coğrafyacılarının erken dönem eserlerinde Erzurum nüfusunun çoğunlukla Hıristiyan'dır. Hatta Erzurumla ilgili bilgi veren İbn Fakih, Erzurum'dan bahsederken ilginç bir özelliğini aktarmıştır. Erzurum'da Hıristiyanlara ait bir kilisede Şi'ânin (Çiçek Bayramı) gecesinde bir yerden sabaha kadar beyaz bir toprak çıkarılmakta ve sabah olunca orası, çıkan toprak miktarınca doldurulmaktadır. Papazlar da bu toprağı alıp halka dağıtmaktadır. İbn Fakih'e göre bu toprağın özelliğı, zehir, akrep ve yılan sokmalarına karşı iyi gelmesidir. İnsanlar bu toprağı tedavi amaçlı kullanmaktadırlar. Ondan bir miktar toprak alınıp, suyla karıştırıldığını ve yılan veya akrebin soktuğı kişi bu karışımı içtiğinde acısının dindiğini ifade etmiştir. Buradaki bir diğ er ilginç bir olay da bu toprağın satılması veya karşılığında bir dünya malı alınması durumunda, toprağın bir fayda sağlamaması ve acıyı iyileştirmemesidir.

İslam coğrafyacılarının eserlerinde Erzurum, Erzen-i Rum veya Kalikala olarak geçmektedir. Ebu'l-Fida da Erzen-i Rum'un Kalikala olduğunu söylemiştir. Erminiye'de yer alan Erzen şehri ile karıştırılmaması için Erzurum'dan Rum diyarının Erzen'i (Erzen-i Rum) olarak bahsedilmiştir. Ayrıca daha ileri tarihli İslam coğrafyacılar tarafından verilen bilgilere göre, şehrin çok büyük bir kiliseye sahip olmakla beraber, Müslüman yöneticilerin elinde olduğu yönündedir. Bu da önceleri bu bölgenin, Hıristiyan Ermenilerin yönetimindeyken, daha sonra Müslüman Türkmenlerin (Selçuklular) yönetimine geçtiğini ifade etmektedir. Bir sınır ve geçit bölgesi olarak Kalikala, birçok coğrafyacıya göre Müslümanlar için sınır şehri yani ‘suğurdur’. Kalikala'da bulunan kalede, tüccarlar kadar savaşçılar da vardır. Erzurum, bol sulu, yeşil, yaşama standardı son derece iyi ve elverişli olmakla birlikte, oldukça soğuk hatta dünyanın en soğuk yerlerinden biri olarak tanımlanmıştır. Şehrin ekonomik hayatında ticaret önemli bir yer tutmaktadır. Erzurum'da dokunan halılar çok meşhurdur ve bütün İslam ülkelerine gönderilmektedir. Bu halıları önemli kılan özellikle bölgede üretilen kırmız böceğinden elde edilen kırmızı renkli boyadır.

Doğu Anadolu'nun bir diğ er yerleşmesi de günümüzde yeri konusunda tam bir anlaşma sağlanamamış olan Erzen'dir. İncelenen eserlerden anlaşıldığına göre, Diyarbakır – Ahlat yolu üzerinde eski bir yerleşmedir. Yakut el Hamavi eserinde Erzen'den “*Ahlat yakınlarındaki, muhkem kalesiyle Erminiye'ni meşhur şehirdir ve günümüzde harabe halindedir*” diye bahseder. XI ila XIV. Yüzyıllar arasında bölgenin en önemli şehirlerinde biri olduğu anlaşılmaktadır. Moğol istilasıyla büyük bir zarara uğrayan Erzen şehri, bölgenin en zengin gelişmiş, Dünya'nın farklı bölgelerine pamuk ve keten ihraç eden bir yerleşmedir.

Hamavi'nin eserinde Erzincan şehri ile ilgili bilgilerde, şehirde Ermeni nüfusla beraber Müslüman Türk nüfusunu olduğundan bahsetmiştir. Erzincan, verimli arazilere sahiptir ve çok çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmektedir.

Malatya, İstanbul'a kadar uzanan Bizans ordularının hareket üssü olma özelliğini de taşımaktadır. Malatya'nın bir diğ er özelliğı de Abbasiler döneminde Horasan'dan nakledilen Türklerin önemli bir yerleşim yeri durumunda olmasıdır. Malatya'nın en önemli özelliğı çok çeşitli yönlerden gelen yolların kavşağında olmasıdır. Malatya ilgili bilgiler veren Yakubi, Halife Mansur'un Malatya'nın surlarını tamir ettirdiğini, şehrin imar edilerek ve bazı Arap kabileleri buraya yerleştirildiğini belirtmiştir. Seyyaha göre şehir etrafı çok yüksek olmayan surlarla çevrilidir. Bir düzlükte yer alan Malatya'nın etrafı Rum diyarının dağları ile çevrilidir. Bu düzlük Fırat Nehri tarafından sulanmaktadır. Malatya şehir adı, Araplar tarafından “Malatiyye” olarak telaffuz etmişlerdir. İslam coğrafyacılarının eserlerinde “Sûğur EI-Cezire'nin” merkezi olarak yer almıştır. Bu sayede bölgenin en büyük ve önemli bir şehri haline gelmiştir. Harun Reşit döneminde

“El-Avasım” adıyla oluşturulan bağımsız idari bölgenin başkenti olmuştur. Kudame bin Cafer, Malatya için “*çok büyük ve eski bir şehir iken Bizanslılar tarafından yakılıp yıkılmıştır ve şehirde Nasturiler ve Hristiyan Ermeniler yaşamaktadır*” derken; Belazuri “*İslam orduları Malatya’yı fethettikten sonra Bizanslılar tarafından harap ve terk edilmiş şehre Hristiyan Ermeniler gelip yerleşmiştir*” ifadesini kullanmaktadır.

Kazvini de Malatya yakınlarındaki dağdan tatlı ve şifalı bir suyun çıktığını ve bu suyu içenlere hiçbir şey zarar vermediğini söylemiştir. Kazvini, bu suyun bir diğer özelliği de aktıktan bir süre sonra taşlaştığını söylemiştir bu da buradan çıkan suyun kireç oranının yüksek olduğu ve traverten oluşturduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde kayısı ile tanınan Malatya’da İslam coğrafyacılarının geldiği dönemde ceviziyle tanınmaktadır. İstahri bu özelliğini “her yerde ceviz ağacı yetişmektedir” cümlesiyle ifade etmiştir. İbn Havkal, Malatya Ovası’nda çok çeşitli yaz ve kış meyveleri yetiştiğini bunların başında, ceviz, badem ve nar başta gelmektedir. Hamidullah el Mustevfi bunlara ilave olarak üzüm, tahıl ve pamuk diğer önemli tarım ürünleri olarak belirtmiştir.

Bitlis; Silvan’la Ahlat arasında mükemmel konuma sahip bir şehirdir. İslam coğrafyacıları buranın özellikle soğuşuna karşı dikkat çekmektedirler. Tarım arazileri, şehrin uzandığı vâdi boyunca yer almaktadır. Özellikle bal çok miktarda üretilmektedir ve oldukça ucuzdur. Çok çeşitli tarım ürünü yetiştirildiğinden hayat oldukça ucuzdur (İstahri). Yakut el Hamavi’ye göre etrafı bağ ve bahçelerle çevrili, çok bereketli bir memlektir. Burada yetişen en önemli tarım ürünü eşsiz görünüm ve lezzetiyle “elma”dır. Bitlis elması çok farklı ülkeye gönderilmektedir Yakut el Hamavi.

Ahlat (Hilat); Bağdat, Musul, Nusaybin ve Erzen üzerinden gelip Azerbaycan ve Orta Asya’ya açılan yol üzerinde önemli bir şehirdir. Kudame bin Cafer, Van Gölü kıyısında bulunan Ahlat ekonomisinde, gölden elde edilen inci kefalı balığı ticareti ilk sırada yer aldığını ifade etmektedir. Bununla beraber Hımyeri de Ahlat’ta volkanik araziden kırmızı ve sarı arsenik çıkarılmakta ve madde dünyanın farklı ülkelerine gönderildiğini belirtmiştir.

Hakkâri ile bilgilere ise El Umeri’nin eserinde ulaşılmıştır. Hakkında çok fazla bilgi verilmeyen Hakkari’den Culemerikiye olarak bahseder ve burayı oldukça dağlık ve soğuk bir bölge olarak tanımlanmıştır. El Umeri burada yaşayan insanların okuma yazma bilmediklerini ve herhangi bir yönetime bağlı olmadıklarını belirtmiştir. Buradaki temel geçim kaynağı hayvancılıktır.

Orta Çağ’da Ağrı Dağı ve çevresi ile ilgili en ilgi çekici bilgi burada yapılan ekonomik faaliyet türüdür. Günümüze kadar ulaşmayan fakat Orta Çağ’da bölge ekonomisi bakımından oldukça önemli ve tüm dünyaca bilinen bu ekonomik faaliyet “kırmızı böceği” yetiştiriciliğidir. Kırmızı böceği, meşe ağacında yaşayan bir bitki bitidir. Bu böcek türünün yetiştirilme amacı kırmızı rengi elde etmek içindir. Günümüzde bu meşe türüyle ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin bazı güncel kaynaklarda kırmızı böceğinin kermes meşesinde yetiştirildiği ifade edilmektedir *Quercus coccifera* (Kırmızı meşesi, Kermes meşesi, Kızıl meşe) şeklinde ifade edilmiştir. Fakat burada ciddi bir bilgi eksikliği bulunmaktadır. Kermes meşesinin yetiştirme alanına bakıldığında özellikle Akdeniz flora bölgesinde hem yatay yönde ve hem de dikey doğrultuda çok geniş alanlarda yayılış göstermektedir. Yayılış alanı Akdeniz ikliminin doğal bitki türü olan kızılçamın yayılış alanlarıyla oldukça uyumludur. Kermes meşesi Akdeniz bitki türüdür. Fakat İslam coğrafyacılarının eserlerinde bahsedilen kırmızı böceğinin yetiştiği bitki türü ise “Doğu Anadolu (İran) palamut meşesi (Lat. *Quercus brantii*)”dir. Çünkü bu ağacın iklim isteği genellikle kışları uzun ve soğuk, yazları az çok yağışlı karasal özelliktir. “Doğu Anadolu (İran) palamut meşesi (Lat. *Quercus brantii*)” ağacının asıl yaşama alanı Orta Doğu’dur. İran’da Zağros Dağları, Irak’ın kuzeyindeki dağlık saha ve Güneydoğu Toroslar boyunca yayılır. Ülkemizde çok geniş bir yayılma alanına sahiptir. Genel olarak palamut meşesine benzer ve ülkemizde tahrip edildiği alanlarda çalılık görünümüne sahiptir. Aslında 7-15 m.ye kadar uzayabilen bir ağaçtır. Bu durumda güncel bilgilerde ifade edilen kırmızı böceğinin yetiştiği *kermes* veya *kırmızı* meşesi değil, “Doğu Anadolu (İran) palamut meşesidir.” Eserlerde geçen bu bit türü Orta Çağ’da bölgede oldukça yaygın bir şekilde yürütülmektedir. Hatta kırmızı kelimesinin kökeni de “kırmızı böceğinden gelmektedir. İbn’ül-Fakih’e göre Ağrı Dağı civarında yetiştirilen en değerli ürünü **kırmızı** (Cochineal) böceğidir. Bundan elde edilen kırmızı boya ile eşya ve giysiler boyanmaktadır. Bu ürünler o zamanın dünyasında oldukça makbul ve tanınmıştır. Kırmızı böceği, meşe üzerinde yaşayan ve kırmızı deneni kırmızı renkte boyar madde elde edilen kabuklu bit cinsidir. Kırmızı, özellikle Ağrı Dağı’nın etekleri ve düzlüklerinde bahar aylarında bir tür bitkiler üzerinde görülen bir böcektir. Azerbaycan’da ise bu böceğin pelit (palamut) ağaçları üzerinde çoklu bir şekilde bulunduğu ifade edilmiştir. İçi ve dışıyla kırmızı renkte bulunması nedeniyle “Kırmızı” deneni bu böcek ile ilgili bilgileri İslâm coğrafyacıları eserlerinde ayrıntılı bir şekilde ele almışlardır. İbn Havkal da (X. yy.), Kırmızıyla boyalı ihracat mallarını saydıktan sonra bu boyanın nasıl elde edildiği edildiğini şu şekilde açıklamaktadır.

“...buralarda kırmızı bir boya oldukça yaygındır. Bu boyayla koyun ve keçi yünlerinden mamul dokumalar boyanmaktadır. Bu boya aslında kırmızıdan elde edilmektedir. Kırmız böceği aynen ipek böceği gibi kozasını dokuyan bir böcektir”.

Ağrı Dağı ve çevresinde üretilen kırmız böceği ve bu böceğin ezilmesi ile elde edilen kırmızı renk, kırmızıyla boyanan dokuma ürünleri buradan başka ülkeler ihraç edilmektedir. O dönemlerde bölge insanı burada elde ettikleri kırmızı renkten “yeryüzünde bu derece parlak ve kalıcı başka bir renk olmadığı için” gurur duymaktadır. Gerçekten de kırmızıdan elde edilen kırmızı rengiyle halılar ve çeşitli dokumalar boyanmak ve dünyanın çok uzak bölgelerine dahi gönderilmektedir.

İslam coğrafyacılarının anlatımına göre Orta Çağ’da Doğu Anadolu Bölgesi’nin ekonomik faaliyetleri arasında olup ünü dünya çapında olan başlıca iki ürün bulunmaktadır. Bunlarda ilki kırmız böceğinden elde edilen boya ve bundan boyanan ürünlerdir. Kırmız böceğinden elde edilen kırmızı boya en fazla keçi yününden dokunan ve Merazî adı verilen yün dokumalarda kullanılmaktadır. Bunun dışında ipek kıyafetler, halı ve kilimler, yastıklar, yatak çarşafı ve kalpaklar devamlı canlı kalan, solmayan kırmızı boya ile boyanmaktaydı. İbn Havkal’a göre burada kullanılan bu boyanın dünyanın hiçbir yerinde başka bir benzerinin bulunmamaktadır.

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Doğu Anadolu Bölgesi, dönemin adıyla daha geniş bir bölge olan Erminiye’nin önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Bölge, Doğu-batı ve kuzey- güney yönlerden ticaret yollarının güzergâhında olması nedeniyle önemli ticaret merkezlerine sahiptir. Gerek tarım ve gerekse bol miktarda ticarî ürünlerinin başta İslâm dünyası ve Bizans memleketine ihracıyla da, bölgenin zenginleşmesini sağlamıştır. İslam coğrafyacıları bölgeye geldiklerinde bölgenin fiziki, beşeri ve ekonomik özelliklerini ayrıntılı bir şekilde ele almışlardır. Eserlerden bölgede Erzurum, Malatya, Ahlat ve Bitlis’in önemli olduğu anlaşılmıştır.

İslam coğrafyacılarının eserlerinden bölgenin fiziki coğrafyasına dair bilgilere de ulaşılmıştır. Ülkemizin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı’na Arapça isim vermişler ve eserlerinde bu ismi kullanmışlardır. Ağrı Dağı’nın oluşumunu açıklamaya çalışmışlar fakat bunu açıklarken mitolojik hikâyelere başvurmuşlardır. İslam coğrafyacıları, Büyük Ağrı Dağı’ndan söz ederken bu dağ ile tufan ve Nuh’un gemisi arasında herhangi bir bağ kurmamışlardır. Sadece bu dağın bulunduğu Erminiye Bölgesi’nin, Nuh’un oğlu Yafes’in torunlarından Ermin’den geldiğini rivayet etmişlerdir.

Orta Doğu coğrafyası için çok önemli olan Fırat Nehri’nin kaynağına kadar İslam coğrafyacıları gitmiş ve doğru tespitlerde bulunulmuştur. Fırat Nehri’nin suyundan övgülerle bahsedilmiştir. Bundan başka Aras Nehri ile ilgili bilgiler aktarılırken burasının geçmişte oldukça yoğun nüfuslu bir bölge olarak bahsedilmiştir. Burada ilgi çekici bir diğer bilgi de Aras Nehri’nden ulaşımda faydalanılmasıdır.

Van Gölü, Ahlat veya Erciş Gölü olarak adlandırılmıştır. Günümüzde koruma altına alınan inci kefali olarak adlandırılan balık üretimi yoğun bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Burada üretilen balıklar kurutulmakta ve uzak diyarlara gönderilmektedir. Yumurtlama dönemi akarsu ağzlarına gelerek ortaya çıkan inci kefali, buraya gelen coğrafyacıların ilgisini çekmiş ve bu durumu açıklamaya çalışmışlardır. Van Gölü’nden günümüzde olduğu gibi ulaşımda faydalanılmaktadır.

Günümüz Türkiye’sinde göç veren ve çeşitli problemler yaşayan bölgenin Orta Çağ’da hareketli, yoğun nüfuslu ve ekonomik olarak da zengin bir bölge olduğu belirlenmiştir. Orta Çağ’da Doğu Anadolu Bölgesi’nin günümüzdeki durumunun aksine ekonomik açıdan çok zengin olduğu anlaşılmıştır. İncelenen eserlerden anlaşıldığına göre bölgenin ekonomisi sadece ticaret yollarına bağlı değildir. Bölgede tarımsal faaliyetlerin de çok çeşitli ve zengindir. Ayrıca burada üretilen buraya ait değerli maden ve ürünler mevcuttur. Bölgenin toprağının verimliliği, sularının bolluğu, tarlaları, bağları bahçeleri, dağları, vadileri ve ovaları birer hazine, verimli ve muhteşem oluşuyla değerli kılmaktaydı.

Doğu Anadolu Bölgesi’nde üretim bakımından günümüzde tamamen terk edilmiş olup, Orta Çağ’da tüm dünyaca bilinen kırmız böceğinden elde edilen boya oldukça önemlidir. Eserlerden anlaşıldığına göre özellikle Ağrı Dağı eteğinde yoğun bir şekilde kırmız böceği üretimi gerçekleştirilmektedir. Bölge ticaretinde en değerli ürünü kırmız böceği yetiştiriciliğidir. Bu ürün ile o dönemin dünyasında meşhur olmuştur. Bölge halkı bununla övünüyor, dünyanın hiçbir yerinde böyle bir üretimin bulunmadığını, bu işte kendilerine benzer bir toplumun da olmadığını iddia ediyorlardı. Burada üretilen ve bölge halkının gurur duyduğu bu böcekten elde edilen boya farklı ürünlerde kullanılmıştır. Kalıcı olması sebebiyle kaliteli olan bu boya ve dünyanın diğer ülkelerinde aranmaktaydı. Burada üretilen başlıca ürünler çeşitli dokumalar, halı ve kilimdir. Bu bilgiden hareketle bölgede doğal yetişme alanı olan meşe ağacı ve kırmız bitkisi yetiştiriciliği canlandırılarak ekonomiye tekrar katkısı sağlanabilir. Böylece bölge insanı için eski fakat yeni bir ekonomik faaliyet olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Ebu'l Fida, Reinaud, M. (Ed.). (1986). *Takvim 'ül Buldan*. Dar al Sadr. Beyrut: Lübnan.
- El Umeri, Ibn Fadlullah. Jubur, K.S. and Najm, M. (Ed.). (2010). *Mesalik el – Absar fi Memalik el- Amsar*. Dar al-Kutub al- Ilmiyah. Beyrut: Lübnan.
- Hududu'l-Alem, (1961). *Mine 'I-Maşrık ila 'I- Mağrib*. ed. M. Sutudeh. Tahran: İran.
- Himyeri, Abbas, I. (Ed.). (1975). *Kitab al-Ravd al-Mitar*. Beyrut: Lübnan.
- İbnü'l Fakih, el-Hadi, Y. (Ed.). (1996). *Kitabü 'l-Buldan*. Dar al Sadr. Beyrut: Lübnan.
- İbn- i Havkal, Goeje, M.J. (Ed.). (1873). *Kitab el Masalik ve'l Mamalik*. E.J. Brill. Leiden: Hollanda.
- İbn Said el Endelüsi, Saqa M. (Ed.). (1954). *Mu'jam ma Ista'jam min Asma ' al-Bilad wa-l Mavadi*. A'lam al Kitab, Beyrut: Lübnan.
- İdrisi, (2002). *Kitab Nuzhat Al-Mushtaq fi ihtiraki 'I-Afak*. reprinted by Maktab al Saqafat al Diyniyye. Kahire: Mısır.
- İstahri, Goeje, M.J. (Ed.). (1870). *Kitāb Masālik al-Mamālik*. Leiden: Hollanda.
- Kazvni, Wüstenfeld, F. (Ed.). (1849). *Asar el-bilad 'Aca'ib el-makhlukat*. Göttingen: Almanya.
- Kudame Bin Ca'fer, (1981). *al-Kharaj wa Sinaat al-Kitabah*. Dar al-Rashid. Baghdad: Irak.
- Makdisi. (1902). *Ahsan al-Takasim Fi Ma'rifat al-Aqalim*. E.J. Brill. Leiden: Hollanda
- Yakubi. (1890). *Kitab el Buldan*. Leiden: Hollanda.
- Yakut al-Hamavi. (1977). *Kitab mu'jam el-buldan*. reprinted Dar Sadeer lil-Tiba'ah wa-al-Nashr. Beyrut: Lübnan.